

Çevre Bilinci Oluşturmada İhram Tecrübesi

Mahmut ÖZTÜRK

Yrd. Doç. Dr. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

İslâm'ın şartları arasında yer alan hac, hem mal hem de bedenle yapılan bir ibadettir. Umre de hac gibi, ibadet niyetiyle, kutsal topraklara yapılan ziyaretin adıdır. İkisinin de ortak özelliği “İhram”dır. İhram, kişinin diğer zamanlarda yapılması serbest olan bazı davranışları belli bir zaman zarfında terk etmesidir. Bunların bir kısmı kişinin insanlarla olan iletişimiyle ilgilidir. Bu süre zarfında ihrama giren kişi bir başkasını kıracak veya ona zarar verecek davranışlardan şiddetle kaçınır. Diğerleri de ihramda bulunan kişinin doğal çevreye en ufak bir zarar vermekten kaçınmasıdır. Ağaçtan bir yaprak koparmak bile buna dâhildir.

İhramda çevre duyarlılığı bu kadar yüksek olmasına rağmen haccın kazanımları arasında yeterince çevre vurgusu yapılmamaktadır. İslâm'ın evrensel boyutlarda olan çevre hassasiyetini haccın kazanımlarına dâhil etmek pekâlâ mümkündür. Bunun için hizmet sağlayıcıların dönüşüme hazır olan hacılarda çevre hususunda önce farkındalık oluşturması gerekmektedir. Bunu davranışa dönüştürülebilir bilinç aşılması takip etmelidir. Küresel ısınmanın konferanslara konu olduğu günümüzde bu uygulama hiç şüphesiz insanlık için büyük bir adım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Hac, İhram, Çevre, Temizlik

Abstract

The Ihram Experience in Creating an Environmental Conscienceness

As one of the main pillars of Islam, Hajj is a worship that is performed both bodily and financially. Like hajj, umrah is also the name of a visit to the Holy places with the intention of worship. The common feature of both is *ihram*. Ihram is to abandon some actions that are allowed in other times. Some of the actions are related to one's communication with others. During the time of ihram, a person who wears ihram should absolutely avoid actions that can offend or harm others. Some others are related to the environment in which people live. One who wears ihram should withdraw from even the tiny bit of harm to the natural environment, so much so that pulling off a leaf from a tree is also forbidden.

Although the environmental sensitivity is so high in ihram, among the gains of hajj, those related to the environment are not sufficiently emphasized. It is totally acceptable to include environmental sensitivity among the gains of hajj to the universally sensitive issues of environment in Islam. In order to achieve this, first the service suppliers should create environmental awareness among the pilgrims who are already ready to be transformed environmentally. This should be followed by implanting a conscienceness which can be converted into action. This would undoubtedly be a big step forward for humanity in a time when global warming can only be examined in international conferences.

Key Words : Islam , the Hajj, Ihram, Environment, Cleanliness

Giriş

Hac lügatte ilerlemek, yönelmek, büyük bir şeye doğru gitmek manasındadır.¹ Dini bir terim olarak hac belli bir zamanda, usul ve şartlarına riâyet ederek, özel olarak Beytullah'ı ve civarındaki diğer kutsal yerleri ziyaret etmektir.² İslâm'ın şartlarından birisi olan haccın farziyeti Kur'an ve Sünnet'le sabittir. Kur'an-ı Kerim'de bu konuda şöyle buyurulmaktadır: “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidâyet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke'deki (Kâbe)dir. Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnîdir.”³

Cibrîl Hadisi olarak bilinen meşhur Hadisi Şerif'te hac, İslâm'ın şartlarından birisi olarak zikredilmektedir.⁴ Bir vesile ile Hz. Peygamber'e “Hangi amel Allah katında daha hayırlıdır?” diye sorulduğunda Allah Resulü, sırasıyla “Allah'a iman, Allah yolunda cihad ve hacc-ı mebrur” cevabını vermiştir.⁵ Bunların dışında çeşitli vesilelerle Kur'an-ı Kerim'de hac ibadetinden söz edildiği gibi sahih hadis kitaplarında da çok geniş malumat bulunmaktadır.

İbadetler Allah'a kulluğun ifadesi olmak açısından ortak özelliklere sahip olmakla beraber her biri taşıdığı hikmetler ve bireye/topluma kazandırdıkları fayda açısından farklı etkilere sahiptir. İbadetler bütün insanların sorumluluk alanına girip girmemek bakımından da farklılık arz edebilmektedir. Bu bağlamda ifası maddi bir birikim gerektiren hac, belli düzeyde ekonomik yeterliliği olanlara farz kılınan dinî bir vecibedir. Bakara Sûresi'nde Allah için harcamanın önemi ve gerekliliğini ifade eden 195. âyetten⁶ hemen sonra hac ile ilgili âyetlerin nazil olması bir anlamda hac ibadetinin maddi yönüne işaret etmektedir. Allah yolunda infak ve cihadla ilgili âyetlerden sonra hac konusunun zikredilmesi müfessirlerce ikisinin arasındaki münasebetle ilişkilendirilmektedir. Çağdaş müfessirlerden Ebu Zehre (ö.1394/1974) bu konuda şöyle demektedir: Burada peş peşe zikredilen savaş ve haccın hükümleri arasında özel bir bağlantı söz konusudur. Savaş İslâm devletini harici tehlikelere karşı koruyan bir cihad iken; hac insanın şahsiyetini olgunlaştıran ve farklı ülke ve bölge insanlarını bir araya getirmek, Müslüman toplumlar arasında tanışmayı sağlamak, aralarında adalet ve eşitliği sağlamak yönüyle İslâm devletini içeriden himaye eden bir cihaddır.⁷

Maddi birikim hac ibadetini yapabilmek için yeterli değildir. Edası belli bir meşakkat gerektirdiğinden, bu ibadeti yerine getirebilecek düzeyde sağlıklı olmak da gerekir. Vakit ve nakit açısından sık sık tekrarlanması mümkün olmayan bu ibadetin ömürde bir defa hacc edilmesi yeterli görülmüştür. Özellikle toplumumuzda gerekli maddî olgunluğa sahip olmasa da hemen her Müslüman için önemli bir hedef olan hac ibadeti için, zaman zaman bireyler önemli maddî külfetler altına girmekte, bazı insanlar onun için tarla veya bahçesini

¹Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, (ö.1205/1791) *Tacü'l 'arus min cevahiri'l kâmûs*, [Tahkik: Ali Hilalî] Matbaatü Hukûmeti'l- Kuveyt, Kuveyt, 2004, “حجج” md, V, 459.

²Ragîb İsfahani Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, (ö. 502/1108) *Mu'cemu müfredati elfazi'l-Kur'ân*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997; “حجج” md, s.121; Cürcanî, eş-Şerif Ali b. Muhammed, (ö.816/1413) *et-Ta'rifat*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1998, “حجج” md, s.59.

³Ali İmran, 3/96-97.

⁴Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (ö. 256/870) *Cami'u's-sahih*, Darü Tavkü'n-Necat, byy, 2001, İman, 35; Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, (ö.261/875) *el-Müsnedü's-Sahih el-muhtasar mine's-sünen bi-nakli'l-adli ila Resulillah s.a.v. (Sahihu Müslim)* [Tah.Muhammed Muad Abdalbaki] Darü İhyai't-Türasi'l-'Arabi, byy-bty, İman, 5.

⁵Buhari, Hacc, 4.

⁶“Allah yolunda harca. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Her türlü hareketinizde dürüst davranın. Çünkü Allah dürüstleri sever.” Bakara, 2/195.

⁷Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed, (ö.1394/1974) *Zehretü't-tefâsir*, byy, bty, II, 599.

satmakta, bazıları ise borçlanarak bu ibadeti icra etmek istemektedir. Hac ibadetine bu denli ilgi gösterilmesi, sıradan bir farz ibadet olmasından öte ona farklı misyonlar yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Bunların başında ise bireylerin tatmin olmadıkları dinî hayatlarına yeni bir ivme kazandırmak, dinî açıdan köklü bir değişim ve dönüşüm içine girmek düşüncesi gelmektedir.⁸ “Dolayısıyla bu arayış esnasında geçmişle bugün arasında sürekli genişleyen boşluğu kapatabilmeye dair verilen bir uğraş vardır ve böylece hac, sıradan dünyanın koşullarından kutsallığı itibarıyla ayrılmış bir mekânda ilahi olanla karşılaşma ihtimallerinin arttığı bir tecrübeye dönüşmektedir. Bu durumda kutsallık arayışı salt profan olanın doğasına bağlı bir arayış olmaktan çıkmakta ve manevi ve derin bir anlam bulma kaygısıyla özdeşleşmektedir.”⁹

Hac ibadetinin maddi ve manevi anlamdaki zorluklarını göğüsleyemeyen Müslümanların da hac benzeri bir tecrübe yaşayabildikleri, ihrama girerek gerçekleştirilen, sadece tavaf ve sa’y’i içeren bir ibadet şekli daha vardır ki ona da “Umre” denilmektedir. Diğer bir adı da “Haccü’l-Asğar = Küçük Hac”dır. Umrenin hac gibi belli bir zamanı yoktur. Hac mevsiminde hacca beraber yapılabileceği gibi yılın sair zamanlarında münferiden de yapılabilmektedir. Bir hacı kendisine ve diğer Müslümanlara eziyet etmemek şartıyla Mekke’de bulunduğu süre zarfında her gün veya gün aşırı birden fazla umre yapabilir. Ortalama iki saatlik bir zaman gerektiren umre nafil ibadetler kapsamında değerlendirilmektedir. Umrenin fazileti ile ilgili olarak da pek çok hadis bulunmaktadır. Bunlardan birisi özetle şu mealdedir: Hz. Peygamber, kendileriyle beraber hacca gelemeyen bir kadının, maddi sıkıntılar nedeniyle bunu yapamadığını anlayınca, ona bir hacca bedel sayılan Ramazan umresini tavsiye etmiştir.¹⁰

Buraya kadar ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığımız hac ve umre ibadetinin ortak noktalarından birisi de “İhram”dır. İhram, sözlükte, haram kılmak, kendini mahrum bırakmak veya harem bölgesine girmek anlamına gelir. Terim olarak hacı ve umrecinin, sair zamanlarda helal olan dikişli elbise giymek, güzel kokular sürünmek, cinsi münasebette bulunmak ve av hayvanlarını avlanmak gibi şeyleri hacın/umrenin şartları ve rükünleri gereğince kendi nefesine haram kılması demektir.¹¹ Nitekim fıkhîta da ihram, “belirli yasak ve kısıtlamalara giriş” veya “hac ve umre yasaklarına giriş niyeti” şeklinde tarif edilir. İhrama giren kişiye “muhrim” denir. İhramla birlikte erkeklerin dikişli elbise formunda bir şey giymeleri yasak olduğundan Türkçe’de ihrama girmek tabiriyle, hac ve umre süresince giyilmek üzere hazırlanmış beyaz renkli dikişsiz dokumaya bürünmek anlaşılmış, bu kumaşlar da “ihram” veya “ihramlık” diye adlandırılmıştır. “İftitah tekbiri” diye bilinen namaza başlama tekbirine fıkhî literatüründe “ihram tekbiri” veya “tahrime” denmesi de bununla birlikte namaza aykırı söz ve davranışların namaz kılan kimseye yasaklanması sebebiyledir.¹²

Buraya kadar tanımlarını verdiğimiz ve kısaca açıklamaya çalıştığımız hac, umre ve ihram konularının gerek Temel İslâmî kaynaklarda gerekse günümüzde kaleme alınan araştırmalarda geniş biçimde ele alındığı görülmektedir. Çağdaş çalışmalarda hac konusu daha çok hikmetleri ve topluma yansıyan yönü olarak ele alınmış, hacin sosyolojik izahı konusunda pek çok araştırma ortaya konulmuştur.¹³ Hikmetleri bağlamında hac ile tevhid akidesi, ruh ve beden

⁸ Karaca, Faruk, Psikolojik Perspektiften Hac, *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmî Toplantı*, 23-24 Kasım 2012, İstanbul, 2015, s. 225-246, s. 23, s. 235.

⁹ Çakmak, Fatma, Hacın Sembolik Dili Üzerine Teorik Bir Değerlendirme, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak – Haziran, 9 (17) : 125-135, s. 127.

¹⁰ Müslim, Hacc, 1256.

¹¹ Zebidi, *Tacü’l-’arus*, XXXI, 470.

¹² Ögüt, Salim, “İhram”, *DİA*, İstanbul, 2000, XI, 539.

¹³ İsam İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı incelendiğinde 1968-1991 yılları arasında yazılan makalelerde hacin ictimai yönüyle beraber daha çok hikmet boyutunun ele alındığını, 1986-2000 yılları arasında yayınlanan

terbiyesi, İslâm'daki eşitlik, kesilen kurbanlar arasında bağlantılar kurulmuş, bu hikmetlerin tarihî, iktisadî ve ictimai boyutları ele alınmıştır.¹⁴ Çok farklı bir dini tecrübenin yaşanmasına imkân tanıyan hac ibadetinin insanlar üzerindeki tesirlerinin kalıcılığı yapılan çeşitli araştırmalara da konu olmuştur.

Hac ve Umrenin Dönüştürme Etkisi

Kur'an ve Sünnet her ibadetin potansiyel olarak insanları etkileme ve dönüştürme gücüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de namaz her türlü kötülükten alıkoyan bir ibadet olarak takdim edilirken,¹⁵ benzer şekilde Hadis-i Şerif'te de oruç insanları kötü alışkanlıklardan ve hasletlerden koruyan bir kalkan olarak tasvir edilmektedir.¹⁶ İbadetlerin gerek ruh, gerek beden, gerekse toplum sağlığı ile kişiler arasında olumlu ilişkiler kurulmasında yararlar sağladığı, toplum düzeninin pürüzsüz, aksaksız yürütmesine katkıda bulunduğu bilinmektedir. İnanç ve ibadetlerin temel gayesi kişiyi bütün varlıkların ve kendinin yaratıcısına karşı ödevini yerine getirmek, O'na yaklaşmağa çalışmak ve bunun için de beden, ruhen ve zihnen tedrici olarak kemale ermektir. Allah'a ibadet ödevini yerine getiren kişinin ibadet sırasındaki arınma çabalarından doğan iyi kişi olma, günah işlememe gayesi, kişiden çevresine, yani topluma yayılır. Çünkü ferden iyiliği, dürüstlüğü daima kendini aşar. Allah ile insan arasındaki münasebeti sağlayan yollardan biri ve en önemlisi hac ibadetidir. İslâm'ın beş esasından biri olan hac ibadetinde hem dini eylemler, hem de sosyal eylemler vardır.¹⁷ Süresi on ile elli gün arasında değişebilen hac ve umre organizasyonlarında dini duygu ve hassasiyetlerin daha da yoğunlaştığı zaman dilimleri olabilmektedir. Araştırmalara göre bu hassasiyet umre hazırlıklarıyla beraber başlayıp umreden sonra da belli bir süre devam etmektedir. Kişinin umre niyetiyle ihrama girdiği zaman bu hassasiyet ve duygu yoğunluğu üst seviyesine çıkmaktadır.

İhrama giren kişi dikkatini dağıtan davranışlardan kaçınır ve sadece bir noktaya odaklanır. Allah Teâlâ'nın rızasını kazanacak davranışlar sergilemeye çalışır. İhrama giren kişi niyet ve telbiye ile beraber çok hızlı bir değişim sürecine girer. İhramdan önce serbest olan davranışları kendi isteğiyle terk ettiğinden bu duyarlılığını ihramdan çıkıncaya kadar muhafaza etmeye gayret eder. Bu vesile ile ihram hacı adayına, hayatına Hakk'ın rızasına muvafık yeni bir istikamet verip beyaz bir sayfa açma zamanının geldiğini hatırlatmaktadır. İhrama giren sadece yeni bir elbise giymiş biri değil, yeni bir hayata başlamış biridir. İhram aynı zamanda değişim ve dönüşümün sembolüdür. Zira ihrama giren kişi, önceden kendisine serbest olan bazı davranışlardan uzak durmak zorunda kalmakta, farklı bir oruca başlamakta, böylece birey alışkanlıkları ve bağımlılıklarıyla da yüzleşme fırsatı yakalamaktadır. Bu yasaklar aslında hacdan döndükten sonraki hayatta toplumsal barış ve bütünlüğü bozucu, bencilliği uyandırıcı, geride bırakılan geçici haz ve menfaatleri hatırlatıcı mahiyetteki davranışlardan uzak durmayı simgelemektedir.¹⁸

makalelerde ise haccin sosyolojik boyutu ile ilgili çalışmaların öne çıktığı görülmektedir. Örnekler için bkz: Aydın, Ali Arslan, Hacc İbadeti ve Hac Menâsiki'nin Hikmetleri, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1968, cilt: VII, sayı: 68-69, s. 31-34; Cerrahoğlu, İsmail, Hacc'ın Amacı ve Hikmetleri, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1991, cilt: XXVII, sayı: 3, s. 13-22.

¹⁴ Yılmaz, Musa K, Haccın Hikmetleri, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1990, cilt: XXVI, sayı: 3, s. 47-68

¹⁵ Ankebût, 29/45.

¹⁶ İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, (ö.273/887), *Sünenu İbn Mace* (Tah: Muhammed Fuad Abdulbaki) Darü İhyai Kütübü'l 'Arabi, byy, bty, Fiten, 12.

¹⁷ Onay, Ahmet, Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları, Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler), 7-9 Temmuz 2006, 2007, s. 474-492, s. 474.

¹⁸ Karaca, Faruk, "Psikolojik Perspektiften Hac", s. 231.

Bu açıdan bakılacak olursa görülür ki ihram, hac ve umre ibadetinin bir parçasını, namaza nisbetle abdest gibi âdetâ diğêr menâsikin yapılabilmesinin ön şartını teşkil ettiği gibi anılan kutsal bölge ve zamana saygıyı, dünyevî hazzardan uzak duruşu, Allah'a yakın olma şuurunun bütün mahlûkatla ilişkilere yansıtılmasını ve mahşerde ilâhî huzurda duruşu simgelediği için de dinî hayatta özel bir yere sahiptir. Öte yandan ihramlı kimseden toplumsal barış ve bütünlüğü bozucu, bencilliği uyandırıcı, geride bırakılan geçici haz ve menfaatleri hatırlatıcı her türlü söz ve davranıştan uzak durması istendiğinden bu yönüyle de ihram oruç ibadetini çağırıştırır.¹⁹ Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere ihrama girmek kişiyi belli ölçüde bilinçlendirmektedir. Günlük hayatta sıradanlaşmış hareketler bir elemenden geçirilmekte, ihrama zarar verme ihtimali bulunanlar ayıklanmaktadır. Sosyal hayatın baş döndürücü hızına rağmen, bireyin davranışlarında seçici davranma gayreti, duyuşsal olarak benimsenmiş bir hareketin davranışa dönüşme kabiliyetini artırmaktadır.

Hac farızasının insan üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olduğu öngörüsüyle yazılan makalelerde çoğunlukla haccın hikmetleri ve içtimaî boyutu üzerinde durulduğu görülmektedir. Karaçizmeli'nin bu konudaki değerlendirmesi şöyledir: "Hac ibadeti, oldukça uzun süren bir ibadet olduğundan bu zaman zarfında başta fena lakırdı olmak üzere, her türlü menfî hareketlerden sakınan, başkalarını incitmekten çekinen ve yararlı işlere yönelen kimsenin ahlakında bir gelişme ve müspet yönde bir değişme olacağı şüphesizdir. Yine unutmamak gerekir ki, bu biçim davranış ve tutum yalnız hac mevsimine mahsus olmayıp, ömür boyu olmalıdır. Yoksa hacdan dönünce terkedilirse hiç bir değeri olmadığı gibi, o kimse günahattan da kurtulamaz.²⁰ Sanay'a göre kendini anadan doğmuş gibi zinde ve temiz hissedenden hacılar nihâyet kazanılmış yeni alışkanlıklar, güzel huylar ve değerlerle yurtlarına dönerler.²¹ Bu genel kabulde beraber hac ibadetinin kişilerin hayatında ne derece etkili olduğuy, bu etkinin hacdan sonra hangi ölçüde devam ettiği merak edilen konulardandır. Diğêr taraftan haccın, kişilerin dini tutumları ve sosyal davranışları üzerinde farklı etkilerinin bulunduğu görülmektedir. Görülen bu farklılığın nerelerden kaynaklandığı, farklılığa sebep olan faktörlerin kimler üzerinde ne kadar etkili olduğuy gibi hususlar da bilinmeye muhtaç konulardandır.²²

Tespitlerimize göre bu alanda yapılan çalışmaların ilki, müellifinin de belirttiğine gibi Ahmet Onay'a (2006) aittir. Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları adlı çalışmasında Onay, yaklaşık bir buçuk yıl önce hac ibadetini yapmış olanların dini tutumlarını ve birtakım sosyal davranışlarına ilişkin tespitlerini tartışmaktadır. Çalışma her ilden en az on kişiyi kapsamayı araştırma ile elde edilen bulguları önemli kılmaktadır. Araştırmada kullanılan "Hac Sonrası Dini Tutum Ölçeđi" (HSDTÖ) ikisi manevî huzur ve Allah'a yakınlık hissiyle ilgili, ikisi günlük beş vakit namaz kılma ve haramlardan kaçınma ile ilgili, biri dini düşünce ve üçü de ailesine ve çevresine karşı duyarlı davranışlar ve yardım etme ile ilgili toplam sekiz maddeden oluşmaktadır. Onay, araştırma sonucunda, yaş ve meslek grupları, öğrenim ve gelir düzeyleri gibi çeşitli değişkenler de dikkate alınarak bakıldığında, örneklem olarak seçilen grubun söz konusu tutum ve davranışlarında toplumun diğêr kesimlerinden farklılık gösterdiğini ifade etmenin yerinde olacağını belirtmektedir.²³

¹⁹ Öğüt, Salim, "İhram" md, *DİA*, XI, 539.

²⁰ Karaçizmeli, Talat, Haccın Hikmetleri ve Edası, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1976, cilt: XV, sayı: 5-6, s. 272-281, s. 274.

²¹ Sanay, Eyyüp, Haccın Sosyolojik İzahı, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1986, cilt: XXII, sayı: 3, s. 15-17, s. 17.

²² Onay, Ahmet, "Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları" s. 475.

²³ Onay, Ahmet, "Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları", s.487.

Haccın insan üzerindeki dönüştürücü etkisine ilişkin yapılan araştırmalardan bir diğeri Zekiye Demir tarafından yapılmıştır. Demir'in 2012 yılında 32 kadınla yaptığı yüz yüze görüşmeler sonucunda bu değişimin daha çok hac sonrasında örnek Müslüman olma, tesettüre riâyette titizlik gösterme, olaylara karşı daha sabırlı ve hoşgörülü olma, namaza daha çok özen gösterme, dedikodudan kaçınma, diğer insanlara karşı daha çok saygılı davranma ve dünya hayatının geçiciliği ile ilgili bilinç tazelenmesi konularına yoğunlaştığı tespit edilmiştir.²⁴ Demir'e göre "Hac, Müslümanlar için edası zorunlu ibadetlerden birisidir. Yapılış şekli itibariyle namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerin hemen hepsinin özelliklerini bünyesinde toplayan haccın hem kişiyi içsel anlamda bir değişim ve dönüşüme uğratması hem de tutum ve davranışta dışa yansıyan bir boyutunun olması beklenir."²⁵

Gerek Demir'in ve Onay'ın araştırma sonucunda ulaştığı sonuçlar, gerekse bu konuda yazılan makaleler daha çok kişinin manevi gelişimi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Benzer şekilde haccı psikolojik perspektiften ele alan Karaca, çalışmaya katılan hacı adaylarının %92,3'ü hac öncesi haccın arınma ve bir başlangıç sağlayacağı yönünde bir kanaate sahipken, hac dönüşünde de aynı soruya verilen cevaplar, arınma amacıyla hacca giden hacıların dönüşte kendilerini arınmış hissettiklerini sonucuna ulaştığını belirtmektedir.²⁶ Kanaatimizce bu sonuçta kişilerin hazırbulunuşluk düzeylerinin yüksekliği etkili olmuştur. Karaca'ya göre de hac ibadetine bu denli ilgi gösterilmesi, sıradan bir farz ibadet olmasından öte ona farklı misyonlar yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Bunların başında ise bireylerin tatmin olmadıkları dinî hayatlarına yeni bir ivme kazandırmak, dinî açıdan köklü bir değişim ve dönüşüm içine girmek gelmektedir.²⁷ Bu sebeple İslâm tarihinde de hacca büyük önem verilmiş; her devirde hac, Müslümanın dinî ve ahlâkî hayatında en derin anlamı olan, en kalıcı tesirler bırakan bir ibadet olarak anlaşılmış, anlatılmış ve yaşanmıştır.²⁸ Bu alanda yapılan araştırmalarda da - HSDTÖ ölçeğinde olduğu gibi- hac ibadetinin kişilerin dini tutumları üzerinde kalıcı etkiler bırakan önemli bir olay olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuca varan Onay'a göre bu belli ölçüde toplumun beklentileriyle de bağlantılıdır. Zira hacca gidip gelen kişi, güzel davranışlardan sapmama, kusur işlememe, iyilik yapma, doğru yoldan ayrılmama, hak yememe, kötülükten, günahattan kaçma; kısaca toplumun kendisinden beklediği "hacılığını koruma" gibi toplumsal beklentileri de dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla hac ibadetini yerine getirenlerin, toplumun bu baskısını her an üzerlerinde hissettiklerini söylemek yerinde olur.²⁹

Tespitlerimize göre araştırmacıların ulaştığı sonuçlar, haccın önemi ve faziletini ele alan makalelerdeki değerlendirmelerle/beklentilerle örtüşmektedir. Bu makalelerde umre için şart olan ihram özellikle ele alınmıştır. İhrama girerek gerçekleştirilen Hac ve Umrenin insan üzerindeki dönüştürücü etkisi tartışılmıştır.

Bu araştırmalarda ihram, kişinin kendini geçici kaygı ve bağımlılıklardan kurtarışının sembolü olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşıma göre ihram süresince toplumsal barışı ve bütünlüğü bozucu, bencilliği uyandırıcı, geride bırakılan geçici haz ve menfaatleri hatırlatıcı mahiyetteki her türlü eşya ve fiiller yasaklanmıştır. İhrama girerek, ihram elbisesini giyen hac yolcusu, ayrıldığı dünyadan üzerinde kalan son parçaları da çıkarmış, ölmeden evvel ölmüşçesine kefene

²⁴ Demir, Zekiye, Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri, *Diyabet İlmî Dergi*, 2014, cilt: L, sayı: 2, s. 103-129, 123.

²⁵ Demir, Zekiye, "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri", s. 122.

²⁶ Karaca, Faruk, "Psikolojik Perspektiften Hac", s. 235.

²⁷ Karaca, Faruk, "Psikolojik Perspektiften Hac", s. 235.

²⁸ Çağrıncı, Mustafa, Hacca Nasıl Gidilir? Hacdan Nasıl Dönülür? *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2007, sayı: 3, s. 25-28, s. 25.

²⁹ Onay, Ahmet, "Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları", s. 474.

bürünmüştür. Şimdi adeta ayrı bir dünyada ruhani bir hayat başlamıştır. Bu hayat içinde ne çekişmek, dövüşmek, günaha girmek, beden zevki yaşamak, ne de bir canlıya hatta kendi saç ve sakalına kıymak vardır. Birkaç gün de olsa böyle bir yaşayışın, bundan sonraki hayat için insanda derin izler bırakacağı kuvvetle umulur.³⁰ Bu manevî müşahedenin gerçekleşmesi için ihramlı iken şekil yasaklarına da uyulur. Mesela hiçbir canlıya zarar verilmez. Geçici haz ve menfaatleri hatırlatıcı söz ve davranışlardan sakınılır. Tıpkı bir oruçlu gibi el, dil ve gönül bu ulvilige zarar verecek hareketlerden uzak tutulur. İhram örtüsüne bürünen Müslüman her türlü gösteriş ve kibirden uzaklaşır. Ziyet ve servetle övünmez. Her insanın eşit olduğunu yaşayarak öğrenir. Ölümü ve ölüm ötesini yakından hisseder. Bâki olan yegâne varlığın Hak Teâlâ olduğunu tam anlamıyla idrak eder.³¹

İhram bir anlamda Müslümanlara bilişsel olarak kavradıklarını bu konuları pratiğe dökme imkânı sunmaktadır. Zira “teorik olarak bir kurala uyma gereğini kabul ve ifade etme her zaman onun iyi biçimde uygulanacağını göstermez. Şartlar elverişli olduğu halde kişinin nefsinin bazı arzularından uzak tutması, imkânlar olmadığı için bir arzuyu ötelemekten daha zordur. Zaten mahrumiyet içinde bulunan bir kimsenin zaruret gereği açlığa katlanmasıyla önünde mükemmel bir sofraya bulunduğu halde ibadet amacıyla açlığa karşı direnen kimse bir değildir. Yüce Allah ihram yasaklarının uygulanması konusunda ilk Müslümanları böyle bir sınava tabi tutarak onların bu konuda da iyi bir örnek sergilemelerini istemiş, diğer Müslümanlar da bu hükümlerde aynı anlayışı ve tavrı korumaya çalışmışlardır.”³²

İhramlı kişinin duygu dünyasında meydana gelen ve fark edilen bu tür olumlu değişimler toplumun beklentileriyle öne çıkanlardır. Potansiyel olarak gerçekleşme imkânı bulunan ancak vurgulanmadığı için gelişme imkânı bulamayan bazı değişim alanları daha vardır. Bunlardan birisi de kişinin ihramlı iken yaşadıklarının çevre açısından kazanıma dönüştürülebilirliğidir. Makalenin devamında bu konu üzerinde durulacaktır.

İhram ve Çevre Duyarlılığı

İhramlının çevre ile ilişkilerine geçmeden önce İslâm’ın genel olarak çevre konusundaki yaklaşımına ana hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır. Daha sonra İhramlı kişinin çevre konusundaki duyarlılığının yoğunlaşmasına zemin hazırlayabilecek bazı tarihi paradigmaları zikrederek araştırmayı örneklendirmeye çalışacağız. Bu makalenin ortaya çıkmasında önemli derece de etki eden bireysel ihram tecrübemizin dayandığı gözlemlerimize de zaman zaman yer vereceğiz.

Kur'an-ı Kerim’de çevre insanoğlunun yaşayabileceği en ideal ortam teması üzerinden dile getirilir. Yeryüzü, üzerindeki canlılarla beraber insanın hizmetine sunulmuş en doğal çevredir. Kur'an-ı Kerim’de tefekkür edilmesi için insanın gözlemine sunulan ibretimiz hadiseler genelde çevre düzeni ile ilgilidir. Buna ilişkin Kur'an-ı Kerim’de sayısız örnek bulmak mümkündür.³³ Allah’ın insanlara bahsettiği nimetlerin zikredildiği En’am Sûresi dışında Rahman Sûresi’ni de yaşanılabilir doğal bir çevre tasviri olarak okumak mümkündür. Casiye Sûresi 13. Âyeti genel olarak bu nimetlere işaret etmektedir. “O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır.” Bu âyet dolaylı olarak yaşanılabilir çevrenin korunmasında

³⁰ Demir, Zekiye, “Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri” s. 121.

³¹ Demirci, Mehmet, Hac Kapısından Giriş: Mikat ve İhram, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2007, sayı: 3, s. 4-6, s. 5.

³² Heyet, *Kur'an Yolu*, DİB Yayınları, Ankara, 2007, II, 343.

³³ Nebe, 78/6-16; Abese, 80/24-32; Gaşıye, 88/18-20.

insana önemli bir görev yüklemektedir. "Kur'an-ı Kerim'de ilk insanın "Halife" olarak isimlendirilmesi çoğunlukla onun sorumlu bir varlık olarak yaratılması şeklinde anlaşılmıştır. Buna göre insanoğlu kendisine sunulan nimetlerden gereği kadar yararlanmalı, gelecek nesillerin hakkını da gözetmelidir. Diğer bir ifadeyle hizmetine sunulan yerüstü ve yeraltı kaynaklarından yeterince yararlanma hakkında sahip olan insan, israf diye nitelendirilen gereksiz ve yersiz tüketimlerden şiddetle kaçınılmalıdır.³⁴

Çevre duyarlılığına örnek sayabileceğimiz Hadis-i Şerifler hem üretim hem de tüketim açısından çıtayı oldukça yukarıya koymuş bulunmaktadır. Abdullah b. Amr'dan rivâyet edildiğine göre Resûlullah (sa) abdest almakta olan Sa'd'ın yanından geçerken onun çokça su harcamakta olduğunu görünce "Ne de çok su harcıyorsun?" dedi. Sa'd, "Abdest alırken çok su kullanmak israf sayılır mı ki?" diye sorunca Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: "Evet, akıp gitmekte olan bir nehir kıyısında olsan bile!"³⁵ Hz. Peygamber'in bu cevabının kullanılabilir su kaynağını etkin kullanmaktan ziyade bir farkındalık yaratma ve davranış kazandırmaya yönelik olduğu görülmektedir. Çünkü bir nehir kenarında kişinin kullandığı su da, kullanmadığı su gibi akıp gitmektedir. Abdest almada suyun az veya çok kullanılması harcanan su miktarını hiç etkilemeyecektir. Hz. Peygamber'in bu cevapla Sa'd'a bir tüketim ahlakı kazandırmak istediği anlaşılmaktadır. Ekolojik dengenin korunmasında ne denli büyük bir işlev gördüğü günümüzde daha iyi anlaşılan, ağaç hususunda Hz. Peygamber'in şu emri üretim açısından çevre duyarlılığına örnek verilebilir: "Kıyamet koptuğunda sizden birinin elinde bir hurma fidanı bulunur, o da bunu kıyamet kopmadan dikmeye güç yetirebilirse bunu yapsın!"³⁶ Tahlil edildiğinde bu HHadis-i Şerif'in de müminde bilinç geliştirici bir gaye taşıdığı görülür. Kıyamet arifesinde bile ağaç dikmeyi düşünmek insanda pozitif düşünme refleksini geliştirmektedir.

Özetle söylemek gerekirse İslâm Müslümanlara bütün varlıklara saygı duymayı, onların hayat hakkına ilişmemeyi öğretir, kaynak kullanımında kanaatkârlık duygusunu aşılır, israfı ve savurganlığı yasaklar. Kur'an-ı Kerim Allah'ın yeryüzünü imar görevini insana yüklediğini beyanla dünyamızdaki tabii düzenin insanoğlu tarafından korunması gerektiği inancını aşılır. Hz. Peygamber'in çevre konusunda yaptıkları ve söylediklerini örnek alan Müslümanlar, tarih boyunca bunun sayısız örneğini hayata geçirmişlerdir.³⁷ Zamanımızda belediyelerin yaptığı hizmetler eski İslâm şehirlerinde daha çok vakıflar yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Bunların başında şehirlerin su ihtiyacının temini gelmekteydi. Bunun için su bendleri ve şebekeleri, su kuyuları, çeşmeler ve yazın bedava soğuk su dağıtılması amacıyla sebiller inşa edilmiştir. Bu kuruluşlar içinde hamamlar başta geliyordu. Hamamlar umumiyetle vakıfların gelir kaynakları arasında bulunmakla beraber fakirlerin bedava yıkanabildikleri hamamların varlığı da bilinmektedir. Bu tesislerin bakımı ve işletilmesi için görevliler tayin edilmiş ve gerekli diğer masraflar karşılanmıştır. Sokakların aydınlatılması, temizlenmesi, bazı şehirlerin çeşitli yerlerinde bahçeler açılması veya "Allah'ın bütün kullarının dinlenmesi amacıyla" güzel köşelerin (kulluk mahalli) tanzimi sûretiyle şehirlerin güzelleştirilmesini amaç edinen vakıflar da vardır.³⁸

³⁴ En'am, 6/142.

³⁵ İbn Mace, Taharet, 48.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (ö.241/855) *el-Müsned*, Müessesetü'r-Risale, byy, bty, XX, 251.

³⁷ Geniş bilgi için bkz: Geniş bilgi için bkz: Mert, Muhit, Çevre Bilinci Oluşturmada İslâm'ın Katkısı Üzerine, Çevre ve Din *Uluslararası Sempozyumu*, 15 Mayıs 2008 = *International Symposium on Environment and Religion*, 15th - 16th May 2008, 2008, cilt: II, s. 25-31.

³⁸ Yediyıldız, Bahaeddin, *DİA*, İstanbul, 2012, "Vakıf", LXII, 483.

Müslümanların çevre hususunda sahip oldukları bu kültürel alt yapı kazanımların sürdürülebilirliğini güçlendirecek özelliktedir. Bilindiği üzere İslâmî öğreti İslâm'ın Müslümanlara bütün varlıklara saygı duymayı, onların hayat hakkına ilişmemeyi öğretir. Müslümanlar kendilerinin Allah'ın isimlerine mazhar olduğuna, (özellikle temiz, pak anlamındaki Kuddûs ismine) bu isimlerin kendilerinde tecelli ettiğine inanırlar. Kur'an-ı Kerim Allah'ın yeryüzünü imar görevini insana yüklediğini beyan etmesi, İslâm kaynak kullanımında kanaatkârlık duygusunu aşılması, israfı ve savurganlığı yasaklaması, ayrıca, Hz. Peygamber'in çevre konusunda yaptıkları ve söyledikleri, Müslümanları bu konuda yeterince bilinçlendirmektedir.³⁹

Çevre bilinci Kur'an-ı Kerim'in tabiata yüklediği anlamla da yakından ilgilidir. Kur'an-ı Kerim'de iki türlü âyetten söz edilir. Birisi insanlara doğru davranış ilke ve kalıplarını öğreten; bir araya geldiğinde Kur'an-ı Kerim'in kendisini oluşturan kavli/sözlü âyetler. Diğeri de kavli âyetlerin işaret ettiği ve insanı her yönden kuşatan kevnî âyetlerdir. İnsanoğlunun her iki âyet grubuna karşı da duyarlı olması ve gereğince davranması ilkesinden yola çıkıldığında Kur'an-ı Kerim'i okuma usul ve adabına benzer şekilde kişinin Allah'ın diğer bir âyet grubunu oluşturan doğal çevreye de bilinçli yaklaşması zorunlu olmaktadır. Böylece hac sayesinde yardımlaşma, anlayış, hoşgörü gibi sosyal ilişkilerin temeli olan duygu ve düşünceleri tekrar test edilmiş ve güçlenmiş olur. Çünkü başka yerlerde yapılmasında dinen bir sakınca bulunmayan bazı hareketlerin orada belli zaman ve mekânlarda yapılması dinen yasak sayılmaktadır. Bunların pek çoğu kişinin kendisine; çevresindeki tüm insanlara ve diğer canlı varlıklara karşı daha anlayışlı ve hassas davranmasını temin etmeye yöneliktir.⁴⁰

İslâm'ın çevreye bakışını ve Müslümanların buna ilişkin pratik hayattaki uygulamalarını bu şekilde özetledikten sonra ihramlı kişinin yaşantısından yola çıkarak bireyde kalıcı davranış değişikliğine imkân tanıyacak hususları ele almak istiyoruz.

1) İhram ve Temizlik ilişkisi

İslâmî öğretilerde temizlik konusu ilk günden beri önemsenmiş ve bazı ibadetlerin ön şartı sayılmıştır. Hz. Peygamber'e gelen ilk vahiylerde temizlik konusu kıyam ve tekbirle beraber zikredilmektedir: “Ey bürünüp sarıyan (Resûlüm)! Kalk ve (insanları) uyar. Sadece Rabbini büyük tanı. Elbiseni tertemiz tut. Kötü şeyleri terket!”⁴¹ “Temizlik imanın yarısıdır.”⁴² Hadis-i Şerif'i Müslümanların kişisel ve çevre temizliği hususunda daha duyarlı davranması gerektiğini ifade etmektedir.

Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail ile beraber Kâbe'yi yeniden inşa ettikten sonra Allah Teâlâ'nın ona verdiği emirler arasında Beytullah'ın temiz tutulması da bulunmaktadır. “Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik): Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut”.⁴³ Mescid-i Haram için yapılan bu temizlik çağrısı yeryüzündeki bütün mescitler için geçerlidir. Genel olarak kastedilen bu temizliğin manevi olduğu, Kâbe'nin her türlü şirkten, putlardan, yalan sözden arındırılması gerektiği üzerinde durulmuştur. ⁴⁴ Bununla beraber Kâbe'ye yakışmayan,

³⁹ Geniş bilgi için bkz: Mert, “Muhit, Çevre Bilinci Oluşturmada İslâm'ın Katkısı Üzerine, Çevre ve Din” s. 25-31

⁴⁰ Onay, “Ahmet, Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları”, s. 474-475.

⁴¹ Müddessir, 74/1-5.

⁴² Müslim, Taharet, 223.

⁴³ Hacc, 22/26 ayrıca bkz: Bakara, 2/125.

⁴⁴ Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Câmiü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risale, byy, 2000, XVIII, 604; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî (ö.333/944), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim (Te'vilatu ehli's-sünne)* Darü'l-Kütübü'l 'ilmiyye,

necaset, pislik, kan ve benzeri eziyet verici, her türlü çevre kirliliğinin giderilmesi de emredilen bu temizlik kapsamında zikredilmiştir.⁴⁵

Kâbe için öngörülen bu temizlik görevinin bütün Müslümanları, dolayısıyla hacıları da kapsayacağı muhakkaktır. Hacıların hac boyunca temizliğe riâyet etmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda hacıların ihrama girerken kullanacaklarını “rida” ve “izar”ın da renginden önce temiz olması tavsiye edilmiştir. Tertemiz bir çevrede tertemiz ihramlara bürünen Müslüman bırakın o mübarek yerlere tükürmeyi, insanları rahatsız edecek herhangi bir çöpü dahi sağa-sola atamaz. Zira böyle bir çöpü başka yerlerde bile yoldan kaldırıp atmak “sadaka” yani Allah’a sadakat olarak kabul edilmiştir. Bunun aksini hem de harem bölgede yapmak, orayı temizlemek yerine kirletmek ise sadakatsizliktir. ⁴⁶

Günümüzde heterojen grupların geniş meydanlarda katıldıkları, gösteri, miting, kutlama, anma ve benzeri programların arkalarında çöp dağları bıraktığı sıklıkla müşahede edilmektedir. Oysa yüzbinlerce insanın kesintisiz bir şekilde katıldıkları umre ve milyonlarca insanın katıldığı hacda - nadiren rastlanan duyarsız hareketler hariç tutulduğunda - çevre temizliğinin had safhada tutulduğu müşahede edilmektedir. Mescid-i Haram ve çevresinde, yerlere atılan atıklara anlık müdahale eden görevlilerin katkısı söz konusu olsa da bizzat hacı ve umrecilerin de özellikle ihramlıyken bu konuda daha duyarlı oldukları gözlenmektedir. Buna rağmen görülen aksaklıkların da hac öncesi yapılacak eğitimlerle minimize edilmesi imkân dâhilindedir.

2) İhram ve Av Yasakları

İhramın manevî atmosferini yoğun bir şekilde işlenen makalelerde hacıların gözetmek mecburiyetinde oldukları çevre duyarlı hareketler, daha çok ihram yasakları bağlamında ele alınmıştır. İlmihal kitaplarında bu konuda verilen bilgiler özetle şöyledir: “Gerek harem bölgesi içinde, gerek dışında eti ister yensin ister yenmesin her türlü kara avını avlamak, av hayvanlarına zarar vermek yasaktır. Harem bölgesindeki şartlar ise daha kapsamlıdır. Mekke şehri ve etrafındaki Harem denilen bölgedeki av hayvanlarının avlanması, bitkilerinin kesilmesi veya koparılması ister ihramlı ister ihramsız herkes için yasaktır.”⁴⁷ İhramlıya güzel koku ve yağ sürünmek yasaklanmıştır. Bu kozmetiklerin sürüldüğü organın miktarına göre kurban kesmesi veya sadaka vermesi gerekli görülmüştür.⁴⁸ İhramda bulunan kişinin değil bir canlıyı avlaması, ihramda olan veya olmayan birisine avlanacak bir hayvanın yerini haber vermesi bile fıkhîta ceza gerektiren bir husus olarak değerlendirilmiş, ihramlı kişinin avladığı hayvanın etinin yenip yenmeyeceği tartışma konusu yapılmıştır.⁴⁹ Hatta ihramlı kişinin, ihramlı olmayanın avladığı bir av etinden, ancak kendisi için özel olarak avlamamış olması koşuluyla yemesi uygun görülmüştür.⁵⁰ Bu detaylı hükümlerden anlaşılacağı üzere ihramlı kişinin kasten

Beyrut, 2005, VII, 406; Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, (ö.450/1058), *en-Nüket ve'l-uyun* [Tah:es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim], Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye Beyrut, bty, IV, 17 ; Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad (ö.982/1574) *İrşadü'l-akli's-selim ila mezaya'l-Kur'ân-ı Kerim*, Darü İhyai't-Türasi'l'Arabi, Beyrut, bty, I, 158.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilatu ehli's-sünne*, VII, 406; Ebüssuûd Efendi, *İrşadü'l-akli's-selim*, I, 158.

⁴⁶ Erul Bünyamin-Keleş Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 28.

⁴⁷ Daha geniş bilgi için Bkz. Heyet, *İlmihal I - İman ve İbadetler*, TDVY, Ankara, 2012, s. 523-525; Keleş, Ekrem, *Umre Rehberi*, DİB Yayınları, Ankara, 2009; s.15-16.

⁴⁸ Serahsî, Muhammed b. Ahmed Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme, (ö.483/1090) *el-Mebsut*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 1993, IV, 122.

⁴⁹ Serahsî, *Mebsut*, IV, 86.

⁵⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub b. Sa'd, Şemsüddin (ö. 751/1350), *Menasikü'l-haccı ve'l-'umreti*, [Tah: Muhammed Hüseyin 'afifi], Mektebetü'l-Haremeyn, Riyad, 1980, S.110.

bir hayvan avlaması şöyle durdun, ona herhangi bir şekilde aracı olması bile uygun görülmemiştir.

Görüldüğü üzere ihram yasakları, canlı ve cansız hemen her şey'e verilebilecek zararları kapsamaktadır. Bütün hayvanlar, bütün bitkiler ve hatta Allah'ın mü'minlere bahsettiği bütün tabiat ve çevre dokunulamaz bir sit alanıdır artık. İhrama giren kişi hiç bir kimseye, hiçbir şeye zarar vermez, bu bölgenin otunu çiçeğini bile kopartmaz, kuşunu dahi korkutmaz. Hac esnasında hiçbir şeye zarar vermemek esas olduğundan; insanın çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranması gerektiği ortaya çıkar.⁵¹ Allah Resûlü'nün talimatı gereği "(Mekke'nin) otu koparılamaz, ağacı kesilemez, av hayvanları ürkütülüp rahatsız edilemez, yitiği kimse tarafından alınamaz, ancak sahibini arayacak kimse alıp muhafaza eder." Kâbe ve çevresi için kullanılan "haram" tabiri, bölgedeki bütün ilişkilerin Allah'ın emri ve yasaklarına saygı esasına göre düzenlendiğini, başta insan olmak üzere, ağaç, bitki ve örtüsünden hayvanlara kadar bölgedeki bütün varlıkların koruma altına alındığını, dokunulmaz olduklarını ifade eder.⁵² Bu yasaklar bir yandan hac ibadetinin bir parçasını teşkil eder; öte yandan, insanın bütün doğallığıyla, Hakk'ın yarattığı şekliyle ilahî huzura çıkma çabasını gösterir. Sade, basit, olduğu gibi kendini O'na arz etme tavrını sergiler. Bu arada canlıya, bitkiye saygılı olmayı; sair zamanlarda çevreye karşı insandan gelebilecek zararlı davranışları önlemeyi hedefler. Böylece insanın saflaşmaya ve melekleşmeye yönelmesi sağlanır.⁵³ İnsanda meydana gelen bu değişim araştırmacıların da dikkatini çekmiş hac ve umre ile ilgili çeşitli araştırmalar ortaya konulmuştur.

Bu konuda yazılan makalelerde hac ve umre boyunca ihram-çevre ilişkisinin üst düzeyde cereyan ettiği vurgulanmaktadır. Yaşadığı ülkeden uzaklaşmanın verdiği duygusallığa kutsal topraklarda yaşanan duygu yoğunluğu eklendiğinde kişinin davranışları doğal olarak bundan etkilenmektedir. Artık ihramlı bir insan için bütün davranışlar ve çevrede olup bitenler doğal olarak ihrama zarar veren / vermeyen şeklinde sınıflanmaktadır. Şüpheli şeylerden bile kaçınan insanda böylece çevreye karşı bir farkındalık oluşmaktadır.

Ancak ihramlı kişinin doğal çevreye karşı duyarlılığını gerekli kılan, uyulmadığı takdirde ceza gerektiren kurallar dizisine rağmen haccın ve umrenin kazanımları arasında çevre bilincinin yeterince vurgulandığı söylenemez. Karaca (2012) ve Demir'in (2014) kısa aralıklarla yapılan araştırmalarında haccın kazanımları arasında çevre ile ilgili bir bulgudan söz edilmemektedir. Bunun yoğun dini yaşantılar arasında hissedildiği ancak hizmet sağlayıcılar ve hizmet alıcılar tarafından paylaşılıp vurgulanmadığı için ikinci plana itilmesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Hacıların çevrenin temizliği ve doğallığının korunması konusundaki varsayılan ön kabulleri ve önceki yaşantıları da çevre duyarlılığının özellikle vurgulanmasını ikinci plana itmiş olabilir.

Buraya kadar ihram yasakları bağlamında Müslümanların çevre duyarlılığına ilişkin yaşadıkları tecrübeden söz ettik. Şimdi ise hac ve umre boyunca isimleri sık sık zikredilen Hz. İbrahim, Hz. Hacer ve Hz. İsmail'in yaşadığı olaylar üzerinden konuya bakacak ve bu yaşantılardan yola çıkarak çevre açısından bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

3) Hz. İbrahim'in Güvenli Bir Sosyal Çevre Talebi

Her sene milyonlarca insanın katılımı ile eda edilen hac ibadetinin arka planında Hz. İbrahim'in eşi Hz. Hacer'i ve bakıma muhtaç oğlu Hz. İsmail'i buldukları yerden binlerce kilometre

⁵¹ Erul Bünyamin-Keleş Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 28.

⁵² Heyet, *Hadislerle İslâm*, DİB Yayınları, Ankara, 2003, II, 358.

⁵³ Demirci, Mehmet, "Hac Kapısından Giriş: Mikat ve İhram", s. 5.

uzaklıktaki bir vadiye yerleştirmesi hadisesi yatmaktadır. Hz. İbrahim'in ifadelerinden anladığımız üzere bu yer, ziraat yapılmayan, suyu bulunmayan kupkuru bir yerdir. Ailesini Allah'ın emri ile Mekke'ye getirmiş olmasına rağmen, oradan ayrılırken yaptığı duadan Hz. İbrahim'in o bölgeyi mevcut haliyle yaşanılabilir bir yer olarak görmediği anlaşılmaktadır: “Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler.”⁵⁴

Taif ve Medine ile mukayese edildiğinde Mekke şehrinin iklim bakımından daha elverişsiz şartlara sahip olduğu görülür. Sıcaklık değerleri diğerlerine oranla daha yüksek, bitki örtüsünün çeşitliliği daha sınırlıdır. Yağmurlar, zaman zaman Kâbe'yi sel suları altında bırakacak kadar düzensizdir.⁵⁵ Bu elverişsiz çevre şartlarına rağmen Hz. İbrahim'e ailesini Mekke'de Beytullah'ın yanına yerleştirmesi emredilmişti. Hz. İbrahim'in “Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl!” şeklinde yaptığı dua ile beraber bütün olumsuz iklim şartlarına rağmen Mekke bir cazibe merkezi olmaya başlamıştır. On beş asırdır dünyanın her yerinde insanlar büyük bir iştiyakla Mekke şehrine gelmek istemektedirler.

Hz. İbrahim'in Kâbe'nin inşasından sonra oğlu İsmail'le beraber yaptığı duada öne çıkan hususlardan biri de Kâbe ve çevresinin emniyetli bir bölge kılınmasıdır:“İbrahim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle!”⁵⁶ Bu müstecab dua ile beraber Mekke sadece insanlar için değil; diğer canlılar için de güvenli bir bölge olmuştur.

Bu bilgilerden yola çıkarak dezavantajlı grupları oluşturan kadın ve çocuklar için güvenli bölgelerin oluşturulması gerektiği sonucuna gidilebilir. Yine, Hz. İbrahim'in Mekke'yi tanımlarken kullandığı “ziraat yapılmayan bir vâdi” ifadesi de yeryüzünü ağaçlandırma ve organik besin projesine dönüştürülebilir. Çünkü canlıların hayatiyetini sürdürebilmelerinin birinci koşulu şüphesiz beslenmedir. İnsanın besin kaynaklarının büyük bir bölümünü ise tarım ürünleri oluşturmaktadır.

4) Hz. Hacer'in Tüketilebilir Su Kaynağı Arayışı

Bu kıssa çerçevesinde ele alınabilecek diğer bir konu Hz. Hacer tarafından içilebilir su kaynağının araştırılması hususudur. Taberî'de kaydedilen bir rivâyete göre Hz. İbrahim, Hz. Hacer'i Hz. İsmail'le beraber Kâbe'nin bulunduğu yere getirip bir şey söylemeden geri döndüğünde Hz. Hacer onun peşinden gidip kendilerini kime emanet ettiğini, yeme ve içmelerini kime havale ettiğini sormuştur. Zira maddi şartlar göre bir kadının ve bakıma muhtaç bir çocuğun orada uzun süre hayatta kalması mümkün görünmemektedir. Hacer, bu iskânın Allah'ın emriyle olduğunu öğrendikten sonra durumu idrak etmiştir. Ancak bir süre sonra kırbalarındaki su bitip sütü kesilince ilk iş olarak çevresini tanımaya ve hayatını devam ettirebilecek kaynakları bulmaya girişti. Çevresinde üzerine çıkabileceği bir dağ araştırdı. Gözü Safa Tepesi'ne takılınca derhal oraya tırmandı. Bir insan görebilmek ya da bir ses duyabilmek için pür dikkat bekledi. Bir şey duymadı ve aşağıya indi. Vadiyi acele bir şekilde geçti ve üzerine çıkabileceği başka bir dağ aradı. Aynı beklentilerle Merve Tepesi'ne çıktı. Bu gidiş

⁵⁴ İbrahim, 14/37.

⁵⁵ Geniş bilgi için bakınız: Demircan, Adnan, Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum tebliğ ve müzakereleri)*, 13-15 Nisan 2007 / Konya, 2007, s. 39-98.

⁵⁶ Bakara, 2/126.

gelişler defalarca tekrarlandı. İbn Abbas'a dayandırılan rivâyete göre son Merve'ye, Merve Tepesi'ne son çıkışta bir melek ona yardım etti ve onlara zemzem suyunu çıkarttı.⁵⁷ Bazı kaynaklarda Hz. İsmail'in ayaklarını yere sürmesiyle zemzem suyunun çıktığı da söylenmektedir. Uzun süredir suya hasret bekleyen Hz. Hacer derhal kırbasını doldurmaya başlamıştır. Böylece yavrusuyla beraber Allah'a tevekkül etmenin mükâfatını görmüş oldu. Hz. Hacer'in yukarıda özetlenen su bulma mücadelesi hac ve umre ibadetine Safa ve Merve arasında yapılan sa'y ile her Müslüman tarafından yaşanarak yeniden canlandırılmaktadır. Safa-Merve arasında yapılan sa'y çocuğu için su arayan yalnız bir kadının, yani Hz. Hacer'in çaresiz çırpınışlarını sembolize etmektedir. Umreciler bu duyguyu birden fazla tecrübe etmektedirler. Ülkemiz açısından ortalama 10 gün süren umre organizasyonlarında hacıların gün aşırı ihrama girerek umre yaptıkları gözlenmektedir. Her seferinde farklı bir mikat'tan (İhrama giriş yeri) ihrama girmek isteyen hacıların talepleriyle beraber umre sayısı ortalama 5-6 dolayında seyretmektedir. Umre yapan Müslümanlara tavaftan sonraki sa'y'ın ne anlama geldiği yorumlanarak aktarılması çevre hususunda bilinçlenmesine etki edecektir. İhramlı kişi sa'y esnasında suya erişim imkânı bulunmayan çocukları Hz. İsmail ile özdeşleştirerek, Hz. Hacer'in gayretini örnek alması, bu konuda su projeleri yapmaya niyetlenmesi çevreci bir hareket olarak haccın kazanımlarına dâhil edilebilir.

Sonuç

Hac ibadeti, şartları ve eda keyfiyeti ile diğer ibadetlerden ayrılmaktadır. Ömürde bir defa yerine getirilmesi fıkhen yeterli görüldüğü halde günümüzde ülkelere uygulanan kota; yoğun ilgi ve talepten dolayı Müslümanlar istedikleri zaman bu farzı yerine getirememektedirler. Hac ibadetine olan ilgiyi artırmaktadır. Yapılan araştırmalarda da görüldüğü üzere hacca gitmek isteyen adaylar manevi dönüşüme hazır halde beklemektedirler.

Hac sonrasında yaşanan dönüşümle elde edilen manevi kazanımların yanına hac boyunca zaten farkındalık oluşmuş bulunan çevre bilincini de eklemenin mümkün olduğu kanaatindeyim. Hz. İbrahim'in duasının kabul edilmesiyle güvenli kılınan Mekke ve çevresinin bu özelliğini yaygınlaştırmak hacıların üstlenebileceği bir misyondur. Hacer ve İsmail'den yola çıkarak insanlar arasında dezavantajlı gruplar arasında sayılan kadınlar ve çocuklar için yaşanabilir güvenli yerler oluşturmak haccın kazanımlarını uluslararası düzeyde yaygınlaştırmak anlamına gelecektir. Ekolojik olarak da Hz. İbrahim'in Mekke'yi tanımlamasından yola çıkarak dünyayı yaşanabilir kılmak için projeler geliştirmek, suya erişim imkânı kısıt olan bölgelerde (Zemzem gibi) su kuyuları açmak, dünyanın her yerinden hacca gelen insanları haccın kazanımlarıyla buluşturmak anlamına gelecektir. İhram boyunca ağaç ve bitkilere karşı olan duyarlılıktan yola çıkarak gerçekleştirilecek ağaçlandırma projelerinin de haccın kazanımlarına entegre edilebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

1. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (ö.241/855) *el-Müsned*, Müessesetü'r-Risale, byy, bty.
2. Aydın, Ali Arslan, Hac İbadeti ve Hac Menâsiki'nin Hikmetleri, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1968, cilt: VII, sayı: 68-69.
3. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (ö.256/870) *Cami'u's-sahih*, Darü Tavkü'n-Necat, byy, 2001.

⁵⁷ Taberî, *Câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, XVII, 19.

4. Cerrahoğlu, İsmail, Hacc'ın Amacı ve Hikmetleri, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1991, cilt: XXVII, sayı: 3.
5. Cürcanî, eş-Şerif Ali b. Muhammed, (ö.816/1413) *et-Ta'rifat*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1998.
6. Çağrıncı, Mustafa, Hacca Nasıl Gidilir? Hacdan Nasıl Dönülür? *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2007, sayı: 3.
7. Çakmak, Fatma, Haccın Sembolik Dili Üzerine Teorik Bir Değerlendirme, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak – Haziran, 9 (17) : 125-135.
8. Demir, Zekiye, Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri, *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, cilt: L, sayı: 2.
9. Demircan, Adnan, Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: *Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları, Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum tebliğ ve müzakereleri)*, 13-15 Nisan 2007 / Konya, 2007.
10. Demirci, Mehmet, Hac Kapısından Giriş: Mikat ve İhram, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2007, sayı: 3.
11. Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed, (ö.1394/1974) *Zehretü't-tefâsir*, byy, bty.
12. Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad (ö.982/1574) *İrşadü'l-akli's-selim ila mezaya'l-Kur'ân-ı Kerim*, Darü İhyai't-Türasi'l'Arabi, Beyrut, bty.
13. Erul Bünyamin-Keleş Ekrem, *Hacci Anlamak*, DİB Yayınları, Ankara, 2005.
14. Heyet, *Hadislerle İslâm*, DİB Yayınları, Ankara, 2003.
15. Heyet, *İlmihal I - İman ve İbadetler*, TDVY, Ankara, 2012.
16. Heyet, *Kur'an Yolu*, DİB Yayınları, Ankara, 2007.
17. İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, (ö.273/887), *Sünenu İbn Mace* (Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki) Darü İhyai Kütübi'l'Arabi, byy, bty.
18. İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub b. Sa'd, Şemsüddin (ö. 751/1350), *Menasikü'l-Hacci ve'l-'umreti*, [Tah: Muhammed Hüseyin 'afîfî], Mektebetü'l-Haremeyn, Riyad, 1980.
19. Karaca, Faruk, Psikolojik Perspektiften Hac, *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmî Toplantı* 23-24 Kasım 2012, İstanbul, 2015.
20. Karaçizmeli, Talat, Haccın Hikmetleri ve Edası, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1976, cilt: XV, sayı: 5-6.
21. Keleş, Ekrem, Umre Rehberi, DİB Yayınları, Ankara, 2009.
22. Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî (ö.333/944), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim (Te'vilatu ehli's-sünne)* Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
23. Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, (ö.450/1058), *en-Nüket ve'l-uyun* [Tah: es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim] , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut, bty.
24. Mert, Muhit, *Çevre Bilinci Oluşturmada İslâm'ın Katkısı Üzerine, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, 15 Mayıs 2008 = International Symposium on Environment and Religion*, 15th - 16th May 2008, 2008, cilt: II.
25. Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, (ö. 261/875) *el-Müsnedü's-Sahih el-muhtasar mine's-sünen bi-nakli'l-adl ani'l-adli ila Resulillah s.a.v. (Sahihu Müslim)* [Tah.Muhammed Muad Abdalbaki]Darü İhyai't-Türasi'l-'Arabi, byy-bty.

26. Onay, Ahmet, Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları, *Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler)*, 7-9 Temmuz 2006, 2007.
27. Öğüt, Salim, “İhram”, *DİA*, İstanbul, 2000.
28. Ragıb İsfahani Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, (ö.502/1108) *Mu'cemu müfredati elfazi'l-Kur'ân*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997
29. Sanay, Eyyüp, Haccın Sosyolojik İzahı, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1986, cilt: XXII, sayı: 3.
30. Serahî, Muhammed b. Ahmed Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme, (ö. 483/1090) *el-Mebcut*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 1993.
31. Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, (ö.310/923) *Câmiü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risale, byy, 2000
32. Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf”, *DİA*, İstanbul, 2012.
33. Yılmaz, Musa K, Haccın Hikmetleri, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1990, cilt: XXVI, sayı: 3.
34. Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, (ö. 1205/1791) *Tacü'l 'arus min cevahiri'l kâmûs*, [Tahkik: Ali Hilalî] Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 2004.